

Danuta Zawilska

CZASOWNIKI Z ZAIMKIEM SIĘ W TEORII JĘZYKOZNAWCZEJ I W PRAKTYCE SZKOLNEJ

Czasownik jest częścią mowy, która ze względu na bogatą morfologię oraz ze względu na centralną pozycję w składni wypowiedzenia od dawna interesowała językoznawców i wciąż jest przedmiotem różnych analiz. Rozważania nad morfologią czasownika (tzn. nad słowotwórstwem i fleksją) często splatają się z analizą funkcji składniowych, jakie spełnia ta część mowy; nic dziwnego, wszak fleksja (czyli zbiór różnych form tego samego wyrazu) służy składni, pozwala łączyć jednostki niższego rzędu (wyrazy) w jednostki wyższego rzędu (wypowiedzenia). Łączenie analizy morfologicznej z analizą funkcji składniowych czasownika wydaje się koniecznością i oczywistością w pracach teoretyczno-językoznawczych. Natomiast w podręcznikach szkolnych, w różnego rodzaju opracowaniach popularnych, w których wykład musi być uproszczony, łączenie morfologii i składni czasownika sprawia poważne kłopoty.

Jedną z trudniejszych kategorii gramatycznych czasownika w języku polskim jest kategoria strony. W językoznawstwie polskim ma ona bogatą literaturę. Na ten temat pisali m. in.: W. Klimonow¹, H. Koneczna², J. Kuryłowicz³, T. Milewski⁴, J. Rokoszowa⁵, Z. Saloni⁶, S. Szlifersztejnowa⁷,

¹ W. Klimonow, *Uwagi o kategorii strony we współczesnej polszczyźnie literackiej*, „Poradnik Językowy” 1962, z. 7–8.

² H. Koneczna, *O budowie zdania imiępana Paskowego słów kilkoro. 3. Orzeczenie składające się z werbum finitum czasowników niezwrotnych w formie III os. l. poj. + zaimek się*, „Poradnik Językowy” 1960, s. 10.

³ J. Kuryłowicz, *O rozwoju kategorii gramatycznych*, Kraków 1968.

⁴ T. Milewski, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, Lublin-Kraków 1947.

⁵ J. Rokoszowa, *Uwagi o kategorii strony. Studia Gramatyczne III*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1980; eadem, *Antropocentryzm języka i znaczenie tego faktu dla badań nad stroną. Studia Gramatyczne IV*, Wrocław 1981.

⁶ Z. Saloni, *Cechy składniowe czasownika polskiego*, Wrocław 1976.

⁷ S. Szlifersztejnowa, *Kategoria strony (z historii myśli lingwistycznej)*, Wrocław 1969.

M. Szupryczyńska⁸, A. Wierzbicka⁹, K. Wilczewska¹⁰, Z. Zaron¹¹ i wielu innych.

W pracach tych zawarte są rozważania na temat: istoty kategorii strony w języku polskim, rozwoju refleksji językoznawczej w zakresie kategorii strony, relacji między znaczeniem a formalnymi wykładnikami tej formy gramatycznej. W rozważaniach o istocie strony w języku polskim opisuje się tę kategorię jako zjawisko morfologiczne (S. Szlifersztejnowa¹², K. Wilczewska), analizuje się znaczenie form strony w powiązaniu z takimi zjawiskami jak przechodność czasowników, diateza (m. in. J. Rokoszowa), czasami zwraca się uwagę na kategorię strony jako zjawisko fleksyjne (m. in. J. Rokoszowa) albo też opisuje się kategorię strony z punktu widzenia składni (np. J. Kuryłowicz, A. Wierzbicka). Z opracowań tych daje się wyłonić trzy stanowiska na temat istoty kategorii strony:

1) stanowisko tradycyjne, według którego czasowniki w języku polskim występują w trzech stronach: czynnej, biernej i zwrotnej;

2) stanowisko oparte na zasadach językoznawstwa strukturalnego (ujmowania zjawisk językowych w sposób binarny), według którego w języku polskim są tylko dwie strony: strona czynna – wrażliwa na diatezę czynną – jako człon nienacechowany i strona bierna – wyrażająca diatezę bierną – jako człon nacechowany¹³;

3) stanowisko odrzucające w ogóle istnienie w języku polskim kategorii strony (oparte na analizie składniowej form, np. *jest myty, myje się*).

W rozważaniach o kategorii strony w języku polskim wyjątkowe miejsce zajmują prace poświęcone tzw. czasownikom zwrotnym¹⁴. Można je podzielić na dwie grupy:

1) prace typowo morfologiczne, w których czasowniki zwrotne analizuje się z punktu widzenia słowotwórstwa (*się* jako element słowotwórczy samodzielny, np. w refleksiwach *cieszyć się, smucić się* lub jako element współtworzący formant złożony, np. *najeść się*) oraz z punktu widzenia morfologii (*się* jako wykładnik kategorii strony zwrotnej, np. *czesał się, ubrał się, mył się*);

⁸ M. Szupryczyńska, *Doniosłość kategorii strony w składni połączeń czasownika z podrzędnym rzeczownikiem w bierniku*, Toruń 1970.

⁹ A. Wierzbicka, „Kategoria strony” w języku polskim i rosyjskim, „Lingua Posnaniensis” 1968, nr 12–13, s. 81–98.

¹⁰ K. Wilczewska, *Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyźnie*, Toruń 1966.

¹¹ Z. Zaron, *Ze studiów nad składnią i semantyką czasownika*, Wrocław 1980.

¹² S. Szlifersztejnowa, *Bierne czasowniki zaimkowe (reflexiva) w języku polskim*, Wrocław 1968.

¹³ Przyjmowanie w opisie czasowników polskich tylko dwóch kategorii: czynnej i biernej jest starsze niż strukturalizm, por. S. Szlifersztejnowa, *Bierne czasowniki...* i bibliografia tam zawarta.

¹⁴ K. Wilczewska, *Czasowniki zwrotne...*, i bibliografia tam zamieszczona.

2) prace typowo syntaktyczne, w których czasowniki z zaimkiem *się* analizuje się z punktu widzenia konotacji i w związku z tym opisuje się je ze względu na schematy zdaniowe, jakie te czasowniki tworzą.

Problemy dyskusyjne, jakie narzucają się podczas lektury tych prac, to m. in.:

– traktowanie tzw. czasowników wzajemnościowych, np. *bić się*, *nienawidzieć się* jako formacji czasownikowej, w której *się* modyfikuje znaczenie czasownika wnosząc treść 'siebie nawzajem' lub też jako połączenie obu składników, orzeczenia i dopełnienia,

– trudne do sprecyzowania kryteria oddzielające tzw. czasowniki mimowolnego stanu od czasowników zwrotnych w ścisłym tego słowa znaczeniu, np. *zabić się* 'spowodować swoją śmierć', *zabić się* 'zginąć mimo woli'.

Wydaje się, że chociaż ogólnie rzecz biorąc, językoznawcy słusznie widzą w zaimku *się* element słowotwórczy, a także samodzielny składnik, to jednak brakuje takiego opisu czasowników z zaimkiem *się*, w którym byłyby jasno sprecyzowane kryteria określania funkcji *się*.

Problemem ciągle nie rozstrzygniętym jest określenie, czy i kiedy zaimek *się* pełni funkcję samodzielnego składnika – dopełnienia. Gdy K. Wilczewska¹⁵ *się* jako samodzielny składnik widzi tylko w konstrukcjach typu *daj się prosić*, *dał się nabrać*, a S. Szlifersztejnowa¹⁶ nie dostrzega w ogóle w *się* osobnego składnika, to w *Gramatyce współczesnego języka polskiego. Składnia* zaimek *się* jest argumentem o wiele częścijszy¹⁷. A jak przedstawia się czasowniki z zaimkiem *się* w podręcznikach szkolnych?

1. Uderza tradycyjne podejście do czasowników z *się*, tzn. czasowniki z *się* traktowane są jako zwrotne. Strona czasownika jest opisywana jako kategoria fleksyjna (tak w: M. Jaworski, *Język polski. Gramatyka i ortografia. Podręcznik dla klasy VII szkoły podstawowej*, wyd 2, Warszawa 1987. Na s. 74 czytamy: „Zespół form czasownika nazywamy koniugacją. Termin *koniugacja* oznacza także odmianę czasownika przez osoby, liczby, czasy, tryby i strony”) bądź jako kategoria gramatyczna selektywna (tak w: J. Strutyński, *Język polski. Gramatyka i ortografia. Podręcznik dla klasy VIII szkoły podstawowej*, wyd. 1, Warszawa 1985. Na s. 98 i następujących zamieszczono tabelę z charakterystyką gramatyczną poszczególnych części mowy. Przy czasowniku podaje się, że czasownik występuje w jednej z trzech stron: czynnej, biernej lub zwrotnej).

2. Zwraca uwagę fakt bardzo pobieżnego traktowania słowotwórstwa czasowników w podręcznikach szkolnych i przez to niedostrzegania słowo-

¹⁵ *Ibidem*, s. 155 i n.

¹⁶ S. Szlifersztejnowa, *Bierne czasowniki...*

¹⁷ Por. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, red. Z. Topolińska, Warszawa 1984, s. 162 i n.

twórczego charakteru *się*. W żadnym podręczniku szkolnym nie znalazłam uwag o słowotwórczej funkcji *się*.

3. Zaimek *się* dość często opisywany jest jako dopełnienie (tak w: M. Jaworski, *Język polski. Gramatyka i ortografia. Podręcznik dla klasy VI szkoły podstawowej*, wyd. 2, Warszawa 1985. Na s. 69, czytamy: „Formy te (*On się myje. Janek ubrał się szybko*) składają się z formy osobowej danego czasownika oraz z wyrazu *się* (*siebie*), zwanego zaimkiem zwrotnym. Zaimek zwrotny pełni w powyższych przykładach funkcję dopełnienia, oznaczającego przedmiot czynności, tożsamy z jej wykonawcą”. Uderza jednak niekonsekwencja: gdy omawiane jest dopełnienie, nie wspomina się, by mogło być wyrażone zaimkiem *się*.

Należy jeszcze zwrócić uwagę na sposób opisanego czasowników z zaimkiem *się* w obu tomach *Gramatyki współczesnego języka polskiego*¹⁸. Autorzy tomu *Morfologia* przyjmują istnienie tylko dwóch stron czasownika (czynnej i biernej) jako form wyrażających dialektę nienacechowaną lub nacechowaną. Nie istnieje zatem tzw. strona zwrotna. Czasowniki z zaimkiem *się* wyrażają albo dialektę nienacechowaną, np. *Matka myje się, Sąsiedzi kłócą się, Dziecko boi się ciemności, Ojciec cieszy się z prezentu, Powieść podobała się bardzo*, albo dialektę nacechowaną, np. *Szkola buduje się już dziesięć lat, Garnitur szyje się u najlepszego krawca*. Dość dokładnie przedstawiono też różne funkcje morfologiczne zaimka *się*. Według autorów *Morfologii* zaimek *się* może być:

- pustym morfemem leksykalnym, np. *bać się, podobać się*;
- składnikiem formantu złożonego, np. *starzeć się, gnieździć się*;
- formantem samodzielnym, np. *Dobrze mi się pracuje, Wygodnie mi się siedzi*;
- wykładnikiem nieosobowości, np. *Szkola buduje się wyjątkowo ślamazarnie, Ta szkoła buduje się od dziesięciu lat*;
- wykładnikiem wzajemności, np. *Jacek z Wackiem biją się, Sąsiedzi szczerze się nienawidzili*;
- wykładnikiem zwrotności w ścisłym znaczeniu, np. *Zenek się myje, Chłopiec zranił się, Bił się pięściami po głowie*.

Gdy zaimek *się* jest wykładnikiem wzajemności lub zwrotności w ścisłym znaczeniu, pełni w zdaniu funkcję dopełnienia. Autorzy tomu *Składnia* w zaimku *się* widzą czasami „argument”, tzn. czasami zaimek *się* może być dopełnieniem. Ale tzw. czasowniki wzajemnościowe są jednoargumentowe, czyli zaimek *się* nie jest tu dopełnieniem, np. *Sąsiedzi kłócą się, Sąsiedzi nienawidzili się*. Wynika stąd, że autorzy obu tomów „Gramatyki współczesnego języka polskiego” mają różne zdania na temat niektórych typów czasowników z zaimkiem *się*.

¹⁸ *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa 1984, s. 136–143; *Gramatyka współczesnego...*, s. 162 i n.

Powyższe rozważania skłaniają do następujących refleksji: podejście do kategorii strony w podręcznikach szkolnych wydaje się już nie do przyjęcia. Należałoby ponownie opracować ten problem dla potrzeb nauczania gramatyki języka polskiego w szkołach, uwzględniając osiągnięcia współczesnego językoznawstwa polskiego. Szczególnie zaś nie do przyjęcia jest traktowanie wszystkich czasowników z zaimkiem *się* jako strony zwrotnej. Wydaje się, że opis czasowników z zaimkiem *się* powinien być rozłożony na dwa działy: słowotwórstwo i składnię. Rezygnacja ze strony zwrotnej znakomicie uprości opis kategorii strony.

Ilustracją proponowanego rozwiązania są grupy czasowników wybranych ze *Słownika języka polskiego* pod red. M. Szymczaka. Opierając się na definicjach poszczególnych haseł – czasowników z *się*, można wyodrębnić następujące grupy czasowników:

1. Czasowniki z zaimkiem *się*, które nie mają w słowniku odpowiedników bezzaimkowych, należy traktować jako czasowniki w stronie czynnej, a użyte w zdaniu stanowią jeden składnik. Do tej grupy czasowników można zaliczyć: *awanturować się, bać się, blamować się, bliźnić się, błąźnić się, błąkać się, boczyć się, borykać się, chępić się, cielić się, czaić się, czołgać się, czulić się, dąsać się, delektować się, dłużyć się, dochrapać się, łaszczyc się, łasić się, lakomic się, lajdaczyć się, litować się, lękać się, lenić się* itp.

2. Czasowniki z zaimkiem *się*, które w definicji zawarte mają znaczenie bierne, należy traktować jako czasowniki w stronie biernej; użyte jako orzeczenia są jednym składnikiem. Są to m. in.: *dochować się, dezorientować się, dezorganizować się, dezaktualizować się, destylować się, deprymować się, deprawować się, deklinować się, degenerować się, deformować się, czerwienić się, czernić się, ciągnąć się, chwiać się, burzyć się, budować się, brzązować się, błocić się, barwić się, liczyć się, bawić się, łupać się, marynować się* itp.

3. Czasowniki z zaimkiem *się*, których definicje mają charakter gramatyczny, tzn. podaje się wprost, że jest to strona zwrotna czasownika bezzaimkowego, traktowałabym jako połączenie dwóch składników: orzeczenia – czasownik w stronie czynnej i dopełnienia – zaimek *się*. Do tej grupy należą: *anonsować się, brać się, brukać się, charakteryzować się, chlapać się, chwytać się, cesać się, czynić się, czyścić się, ćwiczyć się, dekować się, dekonspirować się, demaskować się, dobić się, leczyć się, lajać się, łapać się, ludzić się, łupnąć się* itp.

4. Czasowniki z zaimkiem *się*, które w definicji mają znaczenie 'siebie nawzajem', traktowałabym jako czasowniki czynne; użyte w zdaniu w funkcji orzeczenia tworzą związek orzeczenia i dopełnienia (*się*), np. *boksować się, bósć się, całować się, nie cierpieć się* (sic!), *cmokać się, częstować się, deptać się, licytować się, lubić się, lustrować się, luzować się, lżyć się* itp.

Представленная пропозиция подziałу czasowników z *się* ma charakter roboczy; wymaga jeszcze dokładniejszej analizy i weryfikacji z dotychczasowymi opracowaniami czasowników z *się*. Wydaje się, że problem kategorii strony (w tym czasowników zwrotnych) w języku polskim, mimo że ma bogatą literaturę, ciągle czeka na pełny opis tak z punktu widzenia rozwoju historycznego, jak i z punktu widzenia funkcjonalnego i ogólnojęzykoznawczego.

Данута Завильска

ГЛАГОЛЫ С МЕСТОИМЕНИЕМ *SIĘ* В ТЕОРИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ И В ШКОЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ

Статья содержит обзор основных разработок категории заиога в польском языкознании, в том числе, трудов по глаголам с местоимением *się*. В этих исследованиях обозначились следующие подходы: 1) анализ глаголов с *się* только с морфологической стороны (словообразование и словоизменение), 2) описание глаголов с *się* с точки зрения морфологии и синтаксиса (местоимение *się* выступает в функции дополнения). Зато в школьных учебниках польского языка с V по VIII класс наблюдается весьма беглое рассмотрение вопроса о словообразовании глаголов и недостает в них описания глаголов с *się* в качестве словообразовательных моделей.

Иллюстративный материал отобран нами из словаря *Słownik języka polskiego* под ред. М. Шымчака. Примеры распределяются на 4 группы: 1) глагола с местоимением *się* в качестве лексической морфемы, которые в предложении представляют собой одно целое – сказуемое действительного зачога, 2) глаголы с местоимением *się* со страдательным значением, которые составляют в предложении одно целое – сказуемое страдательного залога; 3) глаголы возвратного залога (так они определяются в словарях) следует рассматривать в качестве соединения двух составляющих: сказуемое действительного залога и дололнение (*się*); 4) так называемые взаимные глаголы, представляющие собой объединение двух слагаемых: сказуемое действительного залога и дололнение.

В статье выдвигается предложение, чтобы отказать от употребления возвратного залога глаголов не только в теоретической литературе (что в принципе уже осуществилось), но также в школьных пособиях.